

Kávássy János Előd Csillaghullás

A Szovjetunió összeomlása és szétesése

A valamikori híradófelvételeken 1991. augusztus 29-én Borisz Jelcin az Orosz Legfelső Tanács épületében, a nagyterem pódiumának asztala mögött ülve kissé teátrálisan körülnéz, majd tollal a kezében így szól: „Engedjék meg, hogy aláírjam ezen határozatot, mely felfüggeszti a Szovjetunió Kommunista Pártjának oroszországi működését.” A történelmi pillanatot megörökítő felvételen a teremben eluralkodó pillanatnyi döbbenetből kinövő, egyre erősödő taps hangjába vegyülve Mihail Gorbacsovot¹ halljuk: „Borisz Nyikolajevics, Borisz Nyikolajevics... [kérem ne tegye].”² A történelmi köztudatban kevésbé rögzült esemény képkockáin az egy-két évvel azelőtt még a fél világot uraló korábbi szovjet főtitkár (1990. március 15-től a Szovjetunió elnöke) szinte könyörög a valahai szverdlovszki első titkárnak (1991. június 12-e óta Oroszország elnöke), tudván, hogy Jelcin ezen lépésével azt a

148 milliós Oroszországot vette el tőle, amely nélkül az immár a permanens bomlás állapotában lévő, 288 milliós Szovjetunió értelmezhetetlenné vált. Közben a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének valódi végét majd az 1991. december 8-án a fehéroroszországi Belavezsszkaja Puscsában megtartott titkos találkozó, illetve azon a Független Államok Közösségének megalakítása hozta el, a legerősebb és legdrámaibb vizuális jel 1991. december 25-én a sarló-kalapácsos vörös szovjet lobogó leengedése, és az orosz trikolor felvonása volt a Kremlben. Mire a fehérek-piros zászlót először meglengette a Moszkvában nyargaló téli szél, a Szovjetunió ugyanolyan halott volt, mint Lenin, Sztálin, Hruscsov, Brezsnyev, Andropov és Csernyenko, mindazon bolsevik cárok (vagy stílusosan *hozjainok*), akik a Vörös Hadsereg fegyvereivel, a cárok és bojárók

kegyetlenségéhez szokott orosz néplélekhez torzított szovjet kommunista ideológiával, s tagadhatatlanul valamiféle egalitárius szolidaritástudat erejével tartották egyben birodalmukat. Alábbiakban három évtized távlatából arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, milyen folyamatok kifejlése és összeadódása vezetett az olykor Örök Birodalomnak tűnő, „szövetségbe forrt szabad köztársaságok” totális széthullásához.

A VÉG KEZDETE: „FORDÍTOTT VIETNAM”³

Talán senki számára nem meglepő, ha történetünket az afganisztáni háborúval indítom, mely Gorbacsov saját szavaival „vérző sebbé” vált, a szovjet sorkatonák százezreit adó családok számára éppúgy, mint a politikai vezetés erős emberei és a Vörös Hadsereg tábornokai számára. Miután 1978. április

¹ Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931): orosz kommunista politikus. 1970-től a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága, 1979-től a Politbüro tagja, elsősorban Jurij Andropov KGB-elnök, későbbi főtitkár bizalmasaként. 1984 és 1985 között az SZKP másodtitkára, 1985 és 1990 között pedig utolsó főtitkára. Az általa elindított politikai, gazdasági reformok a Szovjetunió felbomlásához és széteséséhez vezettek. 1989 és 1991 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elnöksége, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa, majd a Szovjetunió elnöke.

² A Very Russian Coup. August 19, 1991. Rend. Ivankine, Alex. *Turning Points of History* (1. évad, 5. rész), 1998. <https://www.youtube.com/watch?v=KFKomwe7ZnM&bpctr=1609857840> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 01.)

³ Bővebben lásd: Kávássy János: „The last chance in our lifetime”. Az Amerikai Egyesült Államok útja Kelet-Európába, és a globális szupremáciához. *Valóság*, 2013. december, 88–102.

28-án az ún. *Saur-forradalomban* szovjetbarát afgán kommunista erők megdöntötték Mohammed Daoud Khan⁴ uralmát, a Pakisztán által támogatott, kelet-afganisztáni bázisú mudzsahedinek⁵ folyamatos harcot vívtak velük. A kialakuló helyzetben a revans esélyét meglátva, a lengyel származású briliáns gondolkodó, Zbigniew Brzezinski⁶ azt javasolta Carter elnöknek, hogy indítsanak titkos programot a mudzsahedinek támogatására, ezzel szándékosan szovjet katonai beavatkozást provokálva ki. Jimmy Carter 1979. július 3-án jóváhagyta a CIA vezette Ciklonhadműveletet, amelyet az 1979 karácsonyán megindult szovjet fegyveres beavatkozás igazolt.⁷ Az 1980. január 23-án meghirdetett Carter-doktrínában „radikális és agresszív új lépésként” aposztrofált afganisztáni háború – ellentétben az USA katasztrofális vietnami fiaskójával – Washington számára a tökéletes *proxy wart* jelentette.⁸ A CIA egyik leghosszabb és legköltségesebb, ugyanakkor talán mindmáig legsikeresebb műveletében 1979 és 1989 között (tehát Carter, majd Ronald Reagan és George H. W. Bush elnöksége alatt) amerikai részről mintegy 3,9 milliárd dollárt költöttek a háborúra, s ugyanennyit adtak a szaúdiak is. Így a CIA – a pakisztáni titkosszolgálaton

A szovjet hadsereg katonái az afganisztáni Gardezben, 1987-ben. A háborúban szovjet részről tíz év alatt mintegy 525.000-en vettek részt; közülük – újabb források szerint – 26.000-en lelték halálukat, 50.000-en pedig megsebesültek. Fotó: Wikimedia Commons / E. Kuvakin személyes gyűjteménye

keresztül – mintegy 7,8 milliárd dollárt költött egy olyan háborúra, mely amerikai áldozatok nélkül jelentős anyagi, valamint katonai presztízsvesztést jelentett Moszkva számára. Volt, hogy a Vörös Hadsereg 40. hadserege egyszerre mintegy 120.000 főt állomásoztatott Afganisztánban, s a balsikerű háborúban szovjet részről tíz év alatt mintegy 525.000-en vettek részt; közülük – újabb források szerint – 26.000-en lelték halálukat, 50.000-en pedig megsebesültek. Bár az amerikai támogatás szimbólumává a mudzsahedinek által először 1986 szeptemberében használt Stinger rakéta

vált, a látványos (s a szovjetek számára költséges) pusztítást hozó léghárító rakétán felül rengeteg AK-47-es gépkarabély és RPG-7-es páncéltörő gránátvető került a Pakisztánban kiképzett mintegy 100.000-es létszámú mudzsahedin erőkhöz. Az *Operation Cyclone*, majd a Carter-doktrína nemcsak a *détente*-tal, az előző bő egy évtizedben érvényes enyhülés politikájával jelentett szakítást, de egyszerűs mind az alapvetően követő és reaktív amerikai magatartással is. A lengyel emigráns Brzezinski által érvényre juttatott keményvonalas politika tudatosan kezdeményező és proaktív volt, így vált

⁴ Khan, Mohammed Daoud (1909–1978): afgán politikus. 1953 és 1963 között Afganisztán miniszterelnöke, 1973 és 1978 között elnöke. Bár baráti kapcsolatokat ápolta a Szovjetunióval, az Afgán Kommunista Párt vezette felkelés során megdöntötték uralmát, és családjával együtt kivégezték.

⁵ A magyar forrásokban olykor mudzsahedként, vagy nudzsahidként megjelenő arab szót leggyakrabban „Isten harcosaként” fordítják. Valódi jelentése olyan muszlimra utal, aki részt vesz a dzsihádban (ami nem szükségszerűen jelent háborút vagy erőszakot).

⁶ Brzezinski, Zbigniew (1928–2017): lengyel származású amerikai diplomata, politikai gondolkodó. Édesapja 1938-ban lett montreali konzul, a család a kettős megszállás után emigrációban élt. 1953 és 1960 között a Harvardon, 1960 és 1972 között a Columbia Egyetemen tanított. 1977 és 1981 között Carter elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója. Ezen minőségében meghatározó szerepe volt abban, hogy az amerikai politika szakítani kezdett az „enyhülésre” építő diplomáciával.

⁷ Bővebben lásd a Zbigniew Brzezinskivel készült interjút: Gibbs, David N.: Afghanistan: The Soviet Invasion in Retrospect. *Le Nouvel Observateur*, 1998. 01. 15–21. 233–245.

⁸ Carter, Jimmy: State of the Union Address. (1980. 01. 23.). <https://www.jimmycarterlibrary.gov/assets/documents/speeches/su80jec.phtml> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 01.)

Afganisztán szovjet inváziója – a tanácsadó várakozásainak megfelelően – fordított Vietnammá.⁹

A GORBACSOVI REFORMOK ÉS AZOK KUDARCA

A Brezsnyev-érában gerontokráciává öregedett-csontosodott, az SZKP Politikai Bizottságában reprezentált bolsevik hatalmi elit sem Leonid Iljics Brezsnyev fájdalmasan hosszúra nyúlt, sem Jurij Andropov, majd Konsztantyin Csernyenko igencsak rövid ideig tartó vezetése alatt nem volt képes érdemi változásokat eszközölni, sem a hidegháború globális szembenállásának számukra mind kedvezőtlenebb szuperhatalmi dinamikájában, sem az azt finanszírozó szovjet gazdaság szerkezetében és teljesítőképességében. A minden szinten felhalmozódó gondok megoldásának feladata így végül az 1985. március 11-én – Andrej Gromiko¹⁰ támogatásával, Grigorij Romanovval¹¹ és Viktor Grisihinnel¹² szemben – főtítkárrá választott Mihail Gorbacsovra maradt. A Szovjetunió belső életének és működésének megváltoztatását célzó, híres-hírhedt gorbacsovi reformok a *glasznoszty* (nyíltság) és *peresztrojka* (átalakítás), valamint a ritkábban emlegetett, időben őket megelőző – már Csernyenko alatt meghirdetett – *uszkokonyije* (gyorsítás) továbbvitele voltak. Míg utóbbi kettő a mind nyomasztóbb gazdasági stagnálásból való kilábalást volt hivatva orvosolni,

addig a társadalmi párbeszéd ellenőrzött beindítása/dinamizálása Gorbacsov saját népszerűségének növelését és támogatói bázisának kiszélesítését szolgálta. Pontosabban, mindhárom esetben: szolgálta volna. Az *uszkokonyije-peresztrojka-glasznoszty* hármásában ugyanis a legerősebb közös elem, ha eltérő módon és más közvetlen hatásokkal is, de a kudarc volt. Az ipari és mezőgazdasági termelés hatékonyságának növelésére (egyszerre értve itt a mennyiséget és a minőséget) a rendkívül merev szovjet tervegazdálkodás keretei között igen kevés eszköz állt rendelkezésre, ráadásul bármely átalakítás érdemi megvalósulását tovább gyengítette a birodalmi méretekhez igazított, illetve azon is túlra burjánzott bürokrácia. A modernizáláshoz pedig – főként az 1970-es évek végén felfutó, az 1980-as években berobbanó technikai forradalom hatásaként – egyre több valutára lett volna szükség. Bár az általunk tárgyalt időszakra a szovjetek voltak a világ legnagyobb olajkitermelői (!), s Szaúd-Arábia mögött a világ második legnagyobb olajexportőrei, az olaj- és földgázexport növekvő volumenével valójában egyre kiszolgáltatottabbá váltak a világpiaci mozgásoknak, melyek tudatos alakításában Washington és a szaúdiak partnerek voltak. Az 1979-es olajválságot követően 1980-ban az olaj hordónkénti világpiaci ára 35 dolláron tetőzött, ám 1986-ban, a gorbacsovi kurzus második évében, az 27 dollárról

10 dollárra zuhant (ráadásul a dollár inflációja 1980–86 viszonylatában 33% volt). Az alacsony olajár miatt Moszkvának ugyanannyi valutáért mind több és több energiahordozót kellett exportálnia. A helyzetet még tovább rontotta, hogy bár az 1960-as évek óta az 5 327 kilométer hosszú, évi mintegy 70 millió tonna kapacitású Barátság kőolajvezetékkel, illetve az 1960-as évek végétől a Testvériség földgázvezetékkel a szovjetek energiatülségbe hozták saját *szatellit*jeiket, ugyanakkor Gorbacsov idejére a keleti blokk országainak szinte mindegyike súlyos gazdasági problémákkal küzdött. A politikai rövidlátás csúcsát mégis az jelentette, hogy a Ronald Reagan adminisztrációja által túlpörgetett hidegháborús fegyverkezési versenyben a Kreml urai a csökkenő jövedelmeket nem az ipar (jelesül például épp az olaj- és földgáztermelés) modernizálására, hanem újabb fegyverek gyártására költötték. A dolog azért is döbbenetes, mert a Politbüro hatalmasainak pontosan tudniuk kellett, hogy 1945 óta csak és kizárólag a Vörös Hadsereg katonai képességei okán számítanak szuperhatalomnak, s hogy gazdaságilag totálisan esélytelenek az USA, s még inkább annak nyugati szövetségi rendszerének kapacitásaival szemben. Mindezek figyelembevételével, ha lehettek is apróbb sikerei a gyorsításnak és az átalakításnak, azok összeadódva sem voltak képesek jelentős változást

⁹ Hill, Colin Rhys: Beyond Charlie Wilson: The Soviet-Afghan war. *The Concord Review*, 2014/4, 17–66.

¹⁰ Gromiko, Andrej Andrejevics (1909–1989): szovjet politikus, diplomata. 1939-től dolgozott a külügyben. 1943 és 1946 között washingtoni nagykövet, 1957 és 1985 között szovjet külügyminiszter. Mozdíthatatlan és hajthatatlan tárgyalási stílusa miatt az Egyesült Államokban csak „Mr. Nyet”-ként emlegették. Hosszú évtizedekig volt megkerülhetetlen szereplője a szovjet diplomáciának, pozíciói Brezsnyev halála után, fokozatosan kezdtek gyengülni. Az általa támogatott Gorbacsov mozdította el a külügyi pozícióból, 1985 és 1988 között a valós hatalmat nem biztosító államelnöki tisztséget töltötte be.

¹¹ Romanov, Grigorij Vasziljevics (1923–2008): szovjet politikus. 1971-től az SZKP KB tagja, 1983 és 1986 között hadiipari titkára. 1976 és 1985 között a Politbüro tagja.

¹² Grishin, Viktor Vasziljevics (1914–1992): szovjet politikus. 1952 és 1986 között az SZKP KB, 1971 és 1986 között a Politbüro tagja.

generálni, mivel a hatalmon lévők zsákutcalogikája mit sem változott.¹³

A nyíltság politikai reformként való meghirdetése eleinte sikeresnek tűnt, ám az idő előrehaladtával épp ezen reform bizonyult a legfájóbban kétélűnek. A Gorbacsovot mint reformert bemutató új narratíva kiépítésében fontos szerepet szántak az amúgy természetszerűleg totális irányítás és ellenőrzés alatt álló sajtónak, s a kulcspozíciókba igyekeztek ezen új, liberálisabb szellemben működni képes, az új vezetéshez hű embereket ültetni. A szovjet társadalom számos problémája mind nyíltabb tárgyalásának bátorítása azonban csak addig szolgálta Gorbacsovék céljait és érdekeit, amíg ők maguk határozták meg annak témáit és fókuszát. A kritikus és véleményformáló szerepükkel mindinkább azonosuló főszerkesztők és szerkesztőségeik egy idő után azonban – immár maguktól bátorodva – egyre hangosodva Gorbacsovot kezdték hibáztatni az évtizedek alatt felhalmozódott problémákért, pontosabban azok

megoldatlanságáért. A bolsevikok diktatúrájának logikájával eredendően ellentétes liberalizált sajtó, s az azzal együtt és párhuzamosan mind szabadabb és hangosabb közbeszéd így végül Gorbacsov külső támaszából a szovjet rendszer direkt aláásójává vált. Képletesen szólva, a Szovjetunió és a szovjet típusú kommunizmus omladozó épületének megtámasztására épített állványzat vaskos elemei az ablakokat be-, s a tetőt átszakítva zúdultak a szobákba, irodákba és folyosókra, de a robaj és törmelék már egyre kevesebbet érdekelt. A gorbacsovi *glasznoszty* akkor vált végleg kudarcra, amikor (erről a későbbiekben részletesen is lesz szó) a sajtó meghatározó része az SZKP-t 1990. július 12-én faképnél hagyó, öntörvényű Borisz Jelcin és az általa tudatosan képviselt orosz patriotizmus/nacionalizmus mellé állt.

Mihail Gorbacsovnak a Szovjetunió belső megerősítésére tett kísérletei (saját maga számára is) mind nyilvánvalóbb kudarcot jelentettek, éppen abban az időszakban,

Mihail Gorbacsov felszólalása az SZKP KB 1986. márciusi XXVII. kongresszusán. A főtárgy Szovjetunió belső megerősítésére tett kísérletei egyre nyilvánvalóbb kudarcot jelentettek. Fotó: RIA Novosti archive / Yuryi Abramochkin, 770913-as számú kép.

amikor a reagani erőpolitika, a *peace through strength* („erővel a békéhez”) megvalósításának elemei immár közvetlen hatással bírtak a szuperhatalmi erőterre.¹⁴ Igaz, hogy a róla kialakult, utólag tudatosan kialakított negatív képpel ellentétben már Carter elnök is tett érdemi lépéseket

¹³ Az első „szovjet milliomos”, Artem Taraszov esete jól példázta ezt. Az új gazdaságpolitika jegyében a kooperatívok voltak hivatva az egyéni érdeket visszacsempészni a termelésbe. A kooperatívok nemcsak hogy önállóan bonyolíthaták külkereskedelmi tranzakciókat, de egyszersmind bankokat és leányvállalatokat alapíthattak. A magyar „spontán privatizáció” valóságához hasonlóan a szovjet gazdaság számos alakja használta mindezt saját gazdasági, s azzal együtt (a későbbieket tekintve) politikai hatalma kiépítésére. Taraszov, aki a Moszkvában tizedikként bejegyzett kooperatív tulajdonosa volt, visszaemlékezése szerint első, üzlete beindításához nélkülözhetetlen dollárjaihoz a szállodákban dolgozó prostituáltaktól jutott, majd ezeket számítógépek importjába fektette. A szovjet hiánygazdaság valóságából fakadóan egy nagyjából 500 dollár értékű számítógépet, melyet akár öt nap alatt be tudott szerezni, a vállalatoknak és vállalkozásoknak akár 500.0000 rubelért (azaz nagyjából 170.000 dolláros érteken!) is el tudott adni. Még ha vélelmezhetünk is némi túlzást Taraszov önkényesen megválasztott példájában, a haszonkulcs akkor is döbbenetes, s eklatáns példája a már-már obszcén mérvű ostobaságnak – a hatalom részéről. Perestroika: From Re-Building to Collapse. *RT (Russia Today)*, 2010. 10. 17. <https://www.youtube.com/watch?v=UBOZOPS3G4w> (Utolsó letöltés: 2021. 04. 10.)

¹⁴ Reagan, Ronald: *An American Life*. New York, Pocket Books, 1992, 235.

az amerikai katonai képességek fejlesztésére,¹⁵ azonban azok spektrumukban és összecszerűségükben is eltörpültek Ronald Reagan két adminisztrációjának védelmi költségei mellett. Reagan életrajzából kitűnik, hogy az Egyesült Államok negyvenedik elnökének szívügye volt a hadsereg, és annak általános fejlesztése, az USA globális szuperemációjának helyreállítása. Ennek jegyében már 1982-ben mintegy 11,4%-kal emelte a védelmi költségvetést az előző esztendőhöz képest, majd ezt követően három éven keresztül, 20–20 milliárd dollárral növelte a védelmi büdztét. Reagan visszatekintő önéletírása szerint két elnöki periódusa alatt a Pentagon büdztéje mintegy 140 milliárd dollár pluszt könyvelhetett el,¹⁶ s 1982–85-ben, négy éven keresztül, az USA saját GDP-jének 7%-át költötte katonai célokra, ami 1986 viszonylatában azt eredményezte, hogy a szövetségi költségvetés 27,1%-a, azaz legalább 286 milliárd dollár jutott a hadseregnek (2021-es árfo-lyamon ez 691 milliárd dollárnak felelne meg). Még akkor is, ha más (a naptári évek helyett a pénzügyi éveket figyelembe vevő) számítások szerint Washington csak kevesebbet, a GDP 5,7–6,1%-át fordította katonai célú kiadásokra 1982–1985-ben, egyértelműen kijelenthető, hogy a

brezsnyevi stagnálás időszakából Jurij Andropov idején a negatív növekedés fázisába lépett szovjet gazdaság számára ez elviselhetetlen terhet jelentett. A Reagan kormányzat által ezzel párhuzamosan fokozott politikai és pszichológiai nyomás mértékét kiválóan érzékelteti azon, az utóbbi években mind több figyelmet kapó tény, hogy a NATO 1983. november eleji *Able Archer* (Tehetséges Íjász) hadgyakorlatának idején a szovjet vezetés egy része immár a Nyugat által megindított nukleáris háborút vizionált. Az 1983-as esztendő a kubai rakétaválság óta a mélypontot jelentette a két szuperhatalom viszonyában: először Ronald Reagan a floridai Orlando-ban márciusban elmondott híres „gonosz birodalma” beszéde (*Evil Empire Speech*), majd az SDI (*Strategic Defense Initiative* – Stratégiai Védelmi Kezdeményezés), népszerű nevén a „csillagháborús terv” bejelentése kavart indulatokat. Moszkva fokozódó paranoiáját a dél-koreai légitársaság KAL-007-es járatának 1983. szeptember 1-i szovjet lelövése egyértelműen jelezte, a Pershing rakéták az *Able Archer* gyakorlatának idején közelgő európai telepítése pedig a végletekig fokozta a szovjet legfelső vezetés általános pszichózisát és aktuális veszélyérzetét.

Azért fontos ezt itt aláhúznunk, mert a Vörös Hadsereg uralta *szatellitek* saját (s ugyanannyira sajátos) perspektívája okán máig kevés szó esik arról, hogy Sztálin örökösei ekkorra milyen mértékben érezték sarokba szorítva magukat az Egyesült Államok által. A birodalom percepciója az alávett tartományok, s a birodalom önreflexiója egy sokkalta erősebb birodalom tükrében nagyban eltért; a keleti blokk mindennapjainak valóságában továbbra is szuperhatalomnak tűnő Szovjetunió valójában mindinkább saját hanyatló képességeivel, s ezzel párhuzamosan regionális nagyhatalmi (s nem globális szuperhatalmi) státuszának feszítő kérdéseivel szembesült. Gorbacsov idejére az igazi kérdést immár az jelentette, hogy kell/szabad/lehet/érdemes-e az 1945 után kialakított, szovjetizált nyugati ütközőállamok sorát fenntartani, illetve, hogy azok feladásával (is) megmenthető-e még a számos sebből vérző Szovjetunió. Tudjuk, hogy Mihail Gorbacsov és környezete számára a válasz egyértelműen igennek tűnt, ám ez távolról sem jelentette azt, hogy ők maguk tisztában lettek volna a helyzet komplexitásával, illetve azon összeadódó és szerteágazó hatásokkal, mely ezen elképzelésükből fakadt. A globális kéthatalmi szembenállást

¹⁵ Bár Jimmy Carter hozzáállása az amerikai stratégiai fegyverzet fejlesztéséhez távolról sem volt teljesen egyértelmű, az általa meghozott döntéseknek mégis megvoltak a maguk érdemei és eredményei. Tény, hogy 1977 nyarán, alig fél évvel hivatalba lépése után Carter leállította a B-1-es bombázók fejlesztését és ütemezett beszerzését (az addigi idők legnagyobb katonai programjában 150-244 darab B-1-es bombázó beszerzése szerepelt, egyenként 100 millió dolláros áron), viszont jóváhagyta a B-52-es bombázók felújítását és azok cirkálórakétákkal való felszerelését. Ennél is fontosabb lépés volt az MX rakéták (Missile eXperimental – „kísérleti rakéta”) hadrendbe állításának jóváhagyása, melynek keretében az elnök által bejelentett program 200 rakéta, és 4.600 kilövőhely létrehozását jelentette – Utah és Nevada államokban. (Mindezt a Pentagon sürgette, miután rájöttek, hogy a korábbi, fix telepítésű Minuteman rakétákat az új orosz SS-18-asok képesek még a megerősített beton silókban is megsemmisíteni.) http://en.wikipedia.org/wiki/LGM-118_Peacekeeper és <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,919040,00.html> (Utolsó letöltés: 2021. 04. 10.)

¹⁶ A *Reaganomics*-ot tárgyalva Reagan e kiadást az általa végrehajtott adóreformokból származó 375 milliárd dollárnyi plusz bevétellel veti össze. Reagan többször, több helyen a kongresszust okolta a kormányzati költségek elburjánzása miatt – mely ugyanezen időszakban összesen 450 milliárddal nőtt. Véleménye szerint az amerikai állam által felvett hitelekkel finanszírozott kiadások kifejezetten károsak voltak, és ellenkeztek saját elképzeléseivel. Reagan *i. m.* 1992, 336–338.

tekintve Gorbacsov fellépésétől kezdve a túlpörgetett fegyverkezési verseny mielőbbi mérséklésében vagy leállításában volt érdekelt, hogy a potenciálisan felszabaduló erőforrásokat a gazdaság átalakítására és dinamizálására fordíthassa. E szemszögből kell értelmeznünk mindazt, amit Mihail Gorbacsov az elkövetkezendő évek szovjet–amerikai csúcstalálkozóin képviselni igyekezett, s ugyanígy az általa kényszerűen, de önállóan és egyoldalúan bejelentett csapatkivonásokat is. Az eredendő önellentmondás abban állt, hogy a csakis katonai ereje okán szuperhatalomnak tekinthető Szovjetunió így épp azon attribútumokról mondott le, melyeknek köszönhetően négy évtizeden át az Amerikai Egyesült Államok egyenrangú félként volt kénytelen kezelni.

A SZOVJET-AMERIKAI CSÚCS-TALÁLKOZÓK

Tudjuk, hogy saját politikai célkitűzéseinek megfelelően az erőpolitika megvalósításával párhuzamosan Washington mindvégig szorgalmazta az érdemi amerikai–szovjet csúcstalálkozók újraindítását. Ennek jegyében George H. W. Bush alelnök már Csernyenko temetésére magával vitte Ronald Reagan levelét, melyben az elnök megerősítette tárgyalási szándékát. Újdonsült főtitkárként Gorbacsov alig két héten belül válaszolt, ám 1985. március 24-i levelében a genfi fegyverkorlátozási tárgyalássorozat folytatását nevezte a legfontosabbnak, a csúcstalálkozó kérdésére külön nem tért ki. 1985 májusában, Helsinkiben George Shultz külügyminiszter vetette fel ismét a kérdést Andrej Gromikónak: az

Ronald Reagan és Mihail Gorbacsov első találkozója Genfben, 1985. november 19-én. A svájci találkozó alapvetően a személyes megismerkedést és a másik fél felmérését szolgálta. Fotó: RIA Novosti archive / Yuryi Abramochkin, 693673-as számú kép.

ekkor elhangzott javaslat 1985. november közepére vonatkozott, Washingtont vagy Genfet ajánlva helyszínként. 1985 júniusában Mihail Gorbacsov tízoldalas válaszlevelében pozitívan reagált egy főtitkári-elnöki megbeszélés felvetésére, de helyszínként Washingtont elvetette. A csúcscsal kapcsolatos megállapodás – több köztes egyeztetés és levélváltás után – végül szinte az utolsó pillanatban született meg: Gorbacsov novemberi levelében elfogadta a genfi helyszínt és az 1985. november 19-i dátumot.¹⁷

Reagan és Gorbacsov svájci találkozója alapvetően a személyes megismerkedést, illetve (nyilvánvalóan) a másik fél személyes felmérését szolgálta, ugyanakkor itt fogadták el a két következő, a washingtoni és a moszkvai csúcstalálkozó helyszínét és időpontját. Utóbbiak tükrében nem véletlen, hogy Reagan saját kongresszusi jelentésében így fogalmazott: „[...] hosszú még az út, de jó irányba tartunk”.¹⁸ Ezt a hosszú utat azután egy előre

kiszámíthatatlan katasztrófa, illetve a részben ennek következményeként a Gorbacsov által erőltetett izlandi csúcstalálkozó tette nemcsak hosszabbá, de rögzösebbé is. Az ukrajnai csernobili atomerőműben 1986. április 26-án bekövetkezett robbanás minden idők második legnagyobb nukleáris katasztrófáját okozta, 200.000 (más adatok szerint 2000-ig 350.000) ember kitelepítésével járt, és az egész világot megrendítette. Csernobil fájdalmasan emlékeztetett arra, hogy miközben a két szuperhatalom sok tízezres nukleáris arzenált épített fel, valójában még az atomenergia békés célú felhasználása is rendkívüli veszélyekkel terhes. A szovjet részről eltitkolni igyekezett atombaleset végül kiemelt sajtónyilvánosságot kapott, megtépázva mind a Kreml szavahihetőségébe, mind a szovjet technikai haladásba vetett hitet. Bár a katasztrófa pontos gazdasági következményei máig sem ismertek, vélemezhető, hogy az energiakiesés, a kitelepítés és újra letelepítés

¹⁷ Uo. 612–622.

¹⁸ Idézi: Kávássy János Előd: *Sodrásban*. Budapest, Cepoliti, 2019, 151.

Mihail Gorbacsov és Ronald Reagan Reykjavíkban, 1986. október 11-én. Az SDI kapcsán patthelyzet alakult ki, melynek végén az amerikai elnök dühösen otthagyta tárgyalópartnerét és a szovjet küldöttséget. Fotó: RIA Novosti archive / Yuri Abramochkin, 46685-ös számú kép.

költségei, valamint az elnéptelenedő régió (a kieső területek) súlyosan megterhelték az amúgy is működőképessége végső határán járó sarló-kalapácsos gazdaságot. A kármentés mindemellett jelentős terheket rótt a Vörös Hadsereg egységeire is, s a Politbüro aggodó figyelmétől kísért akció hónapokkal odázta el a Gorbacsov által javasolt csúcstalálkozót.¹⁹

A szovjet pártfőtitkár 1986 áprilisának elején megfogalmazott felvetése, melyet Washingtonban amúgy is kételkedéssel és vegyes érzésekkel fogadtak, így végül csak Eduard Sevardnadze²⁰ 1986. szeptemberi amerikai útján kezdett körvonalazódni, miután Gorbacsov levelében 1986 októberét javasolta a csúcstalálkozó időpontjául, Londonban vagy Reykjavíkban. Az izlandi fővárosban azután két nap alatt mintegy tízórányi megbeszélésre

került sor; először (röviden) Gorbacsov és Reagan között, majd a szovjet főtitkár javaslatára Sevardnadze és Shultz bevonásával. A tárgyalások első felében Reagan javaslatai voltak a meghatározóak: először egyetértésre jutottak az európai atomfegyvereket érintő korábbi zéró-zéró javaslatáról, majd Reagan az összes ballisztikus rakéta szétzerelését javasolta tíz év alatt. Ennek első lépcsőjében a meglévő eszközök 50–50%-os csökkentését indítványozta, mindezt az SDI amerikai továbbvitele mellett. Másnap Gorbacsov az Európában állomásozó, hagyományos fegyverzetű szovjet erők jelentős csökkentését ajánlotta fel a NATO taktikai atomarzenáljának csökkentésért, valamint az SDI amerikai feladásáért cserébe. Reagan azonban határozottan megismételte, hogy számára az SDI nem képezi alku tárgyát (igaz, hozzátette, hogy amennyiben

működőképes lesz, hajlandóak azt az egész világ, így a Szovjetunió számára is hozzáférhetővé tenni). Az SDI kapcsán kialakuló patthelyzetet és polémiát elunva Reagan végül dühösen otthagyta tárgyalópartnerét, s vele együtt a szovjet küldöttséget.²¹

Reykjavík így totális kudarccá vált a találkozót kezdeményező moszkvai vezetés számára. Ronald Reagan úgy tekintett az SDI-ra – melytől a tárgyalásokon részt vevő Ken Adelman, a Fegyverzetkorlátozási és Leszerelési Ügynökség akkori vezetője szerint a szovjetek „sikítófrászt kaptak”²² –, mint azon eszközre, mely tárgyalóasztalhoz kényszerítette a szovjeteket Genfben és Reykjavíkban, így semmiképpen nem kívánt lemondani róla. Az izlandi csúcs feloldhatta volna a szovjet gazdaság feszítő paradoxonját, s a fegyverkezési verseny feladásával Moszkva jelentős pénzügyi erőforrásokat csoportosíthatott volna át, ám 1986-ban Mihail Gorbacsov még nem állt készen a Szovjetunió vereségének beismerésére. Visszatekintve van abban valami döbbenetes, hogy miközben a szovjet fél a tárgyalások során – Reagan kérdésére – kénytelen volt beismerni, hogy azért nem vett igénybe 6 millió tonnát a számukra biztosított amerikai gabonából, mert a csökkenő olajárak miatt kieső devizabevételek ezt lehetlenné tették (!),²³ a Kreml urai még mindig a korábbi évtizedek eltérő, Moszkva számára jóval kedvezőbb helyzeteiben rögzült

¹⁹ Uo. 164.

²⁰ Sevardnadze, Eduard (1928–2014): szovjet-grúz politikus. 1972 és 1985 között a Grúz Kommunista Párt első titkára, 1985 és 1991 között szovjet külügyminiszter, 1995 és 2003 között Grúzia köztársasági elnöke. A kitört „rózsás forradalom” idején lemondott tisztségéről.

²¹ Reagan *i. m.* 1992, 673–679.

²² Kenneth Adelman visszaemlékezését lásd: *The Eighties (A nyolcvanas évek)* c. sorozat (CNN, 2016) a hidegháború amerikai megnyerését tárgyaló, 5. része.

²³ Reagan *i. m.* 1992, 675.

magatartási sémáját követték. A gazdasági stagnálás/visszaesés, Afganisztán vérző sebé, a követhetetlen mérvű amerikai katonai kiadások²⁴ és Csernobil elborzasztó katasztrófájának ellenére a Patyomkin-valóságok makacsul tartották magukat.

Bár az idő nem Moszkvának kedvezett, Gorbacsov a fennálló vitás kérdések, s legalább ennyire saját presztízse miatt, csak 1987. október 30-án, Sevardnadze által kézbesített üzenetében fogadta el a washingtoni csúcson való részvételt.²⁵ E kétoldalú csúcstalálkozót tekinthetjük a legfontosabb Gorbacsov–Reagan *summit*nak. A közép hatótávolságú, majd később a rövid hatótávolságú nukleáris fegyvereket illetően 1987 folyamán lezajlott számos, megelőző politikai egyeztetés után a tárgyalások középpontjában az INF (*Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty*) szerződés megkötése állt. A szovjet pártfőtitkár 1987. december 7-én érkezett az amerikai fővárosba, és december 8-án írták alá az INF-szerződést, mely kivonásra és szétszerelésre ítélte az európai telepítésű 500–5.500 kilométer hatótávolságú ballisztikus és cirkulárákat, mind nukleáris, mind hagyományos robbanófejjel. A világ akkori legkidolgozottabb és legrészletesebb fegyverzetkorlátozási szerződése összesen 2.692 fegyver megsemmisítését jelentette, 846-ot az

amerikai és 1.846-ot a szovjet oldalon, így nem véletlen, hogy Reagan Washington „a valahai legjobb csúcsnak” nevezte.²⁶ Azt is ki kell emelnünk, hogy a korábbi szuperhatalmi szerződések logikájával ellentétben az INF a világ első olyan szerződése volt, mely nem egyszerűen korlátozta a már meglévő nukleáris fegyverek számát, de valóban csökkentette is azt. Ugyanilyen fontos, hogy ezen fegyverrendszerek leépítése leginkább azt a megosztott Európát érintette, mely miatt a hidegháború kialakult. Figyelembe véve, hogy 1987 decemberében Gorbacsov már nem emelt akadályt a Reykjavíkban még sarokpontként kezelt SDI ügyében, kijelenthetjük, hogy Gorbacsov 1987 végén immár egyoldalú kompromisszumra kényszerült, ami *de facto* a több mint négy évtizede indult fegyverkezési verseny elvesztést jelentette.²⁷

Az 1988. május 29-e és június 2-a között lezajlott moszkvai csúcs gyakorlatilag ezt az állapotot rögzítette, az INF-szerződés véglegesítésével, úgy, hogy Gorbacsov 1988 februárjában már az Afganisztánból való teljes kivonulást, majd az év végén, december 7-én az ENSZ 43. közgyűlésén egyoldalú vállalásként két év alatt (1991-ig bezárólag) 500.000 szovjet katona kivonását jelentette be az NDK-ból, Csehszlovákiából és Magyarországról. Természet-

szerűleg ezen lépések pozitívan összeadódva akár Gorbacsov a Szovjetunió megmentésére tett erőfeszítéseit is szolgálhatták volna, ám a maguk valóságában, illetve szerteágazó következményekben csak tovább gyengítették Moszkvát.

A JALTAI VILÁGREND VÉGE: BUSH ÉS KOHL SZÖVETSÉGE

Berlin 1945. május 2-i elfoglalásával a Vörös Hadsereg maximalizálta Moszkva nyugati irányú akciórádiuszát, a két német állam (az NSZK, majd az NDK) 1949-es létrehozása pedig rögzítette Európa megosztottságát, s benne a két rivális politikai-ideológia-gazdasági világrend európai frontvonalát. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ezzel kialakult és fixálódott azon keret, melyben a Kreml urai által irányított Szovjetunió hidegháborús szuperhatalomként létezhetett. Az 1980-as évek utolsó harmadára, a hidegháborús verseny elvesztésével az vált kérdéssé, hogy a négy évtizede felrajzolt játéktér meddig tartható még fenn, illetve, hogy anélkül a szovjetek uniója még szuperhatalom-e. Tudjuk, hogy Gorbacsovék koncepcióját az először 1987 áprilisában Prágában említett „közös európai otthon”, vagy „összeurópai ház” jelentette, melyben az idő előrehaladtával elfogadhatóvá vált az – a már Gorbacsov elődei által is felvetett – újraegyesített, ám semleges Németország

²⁴ Érdeemes felidézni, hogy a nukleáris arzenál fejlesztése és modernizálása mellett az USA hadserege az 1980-as években sorra állította hadrendbe azon harceszközöket, melyek fejlett technológiájuk révén képesek lehettek a Vörös Hadsereg európai létszámfölényét ellensúlyozni. Hadrendbe állításuk sorrendjében az M1 Abrams tank, a Bradley harcjármű, az AH-64 Apache helikopter, valamint az AGM-114 Hellfire rakéta olyan új eszközöket jelentettek, melyek jelentősen felülmúlták az akkori szovjet fegyvereket. Az 1991. január 18-án megindult *Desert Storm*, a „Sivatagi Vihar” – azaz az első iraki háború – utólag is bizonyította, hogy az 1980-as évek közepére beért amerikai fejlesztések milyen pusztító erővel bírtak a szovjet haditechnikával szemben. (S akkor a valós gyártási kapacitásokról még nem is beszéltünk.)

²⁵ Reagan *i. m.* 1992, 697.

²⁶ *Uo.* 701.

²⁷ Kávássy *i. m.* 2019, 212–213.

George Bush, Helmut Kohl és Mihail Gorbacsov szobra a berlini Axel-Springer-Neubau előtt. 1989 végén ők határozták meg leginkább Európa és egyben Németország sorsát. Fotó: Flickr / harry_nl

gondolata. A hidegháború lezárásának igényével hivatalba lépő Bush-adminisztráció számára azonban ennek semmi valós relevanciája nem volt, mivel nem kívánták az *arms race*-ben immár alulmaradt szovjet vezetést egyenrangú partnerként kezelni. Kérdéses, hogy Mihail Gorbacsov és tanácsadói Málta előtt tudatában voltak-e ennek, pedig jövőjüket alapvetően ezen amerikai alapállás határozta meg. A csúcstalálkozó 1989. júliusi amerikai felvetése után az USA külpolitikáját még inkább dinamizálta azt követően, hogy a magyar, lengyel és cseh eseményekre reagáló NDK-ban az 1989. októberi tömegtüntetésekbe belebukott Honeckert váltó Egon Krenz és kormánya a nyugatra történő utazás megkönnyítésével akart időhöz és levegőhöz jutni. Amikor 1989. november 9-én egy olasz újságíró kérdésére válaszolva Günter Schabowski, a Német Szocialista Egységpárt (SED) kelet-berlini első titkára tévesen azt mondta, hogy az

intézkedés azonnal hatályba lép, a *Die Mauer*, a berlini fal pillanatok alatt átszakadt. Ettől a pillanattól kezdve valójában Bush elnök és Helmut Kohl német kancellár kettőse határozta meg Európa sorsát, hangsúlyosan nemcsak Mihail Gorbacsovval, de saját szövetségeseikkel szemben is. (Kohl már 1989. november 28-án, a Bundestagban ismertetett híres tíz pontjába is belefoglalta az újraegyesítést, úgy, hogy előzetesen ezt csak az amerikaiakkal ismertették).²⁸ Az Atlanti Charta – Franklin D. Roosevelttől és Winston Churchill 1941. augusztusi óceáni találkozásának – mintájára egy kis máltai halászfalu, Marsaxlokk közelében megtartott Bush-Gorbacsov-csúcstalálkozóra ezek után került sor. Az időközben kitört vihar miatt a hadihajók helyett a Makszim Gorkij utaszállítón, Gorbacsov szálláshelyén zajló tárgyalások három plenáris ülésén a legfőbb és legfontosabb két kérdést Kelet-Európa, a felbomlóban lévő keleti blokk jövője, illetve annak

legszimbolikusabb elemeként a német újraegyesítés jelentette. Az amerikai fél jól taktikázva már ekkor elérte, hogy a szovjet főtitkár kimondja: nem ellenzi Németország egyesítését, illetve annak későbbi NATO-tagságát sem. Bár mindez nem jelentett szerződéses elköteleződést, a szovjet delegáció soraiban Gorbacsov reakciója dühöt és frusztrációt váltott ki, mert ezzel alapot teremtett az amerikaiak későbbi hivatkozásához. Miközben a világsajtó az 1989. december 2–3-i máltai csúcstól szinte azonnal a hidegháború lezárásaként értékelte, a hírekben nagy sikernek tűnő kéthatalmi találkozó Gorbacsov számára lényegében (egy újabb) kudarc volt.

Bár Máltát még további hat amerikai-szovjetcsúcstalálkozó követte, a Jack F. Matlock moszkvai amerikai nagykövet értékelése szerint „támadott vezetővé” vált Gorbacsov lehetőségei igen korlátozottá váltak. E presztízs- és talajvesztést érzékelve 1990 májusának közepén hat szovjet vezető (köztük Vlagyimir Krujcskov, a KGB feje, és Dimitrij Jazov védelmi miniszter) határozta meg a közelgő washingtoni csúcstartalómát és fókuszpontjait. Az általuk megfogalmazott fő cél a nukleáris támadófegyverek 50%-os leszerelését rögzítő szerződés előkészítése és esetleg megkötése volt, ugyanakkor leszögezték: „politikailag és pszichológiailag elfogadhatatlan lenne számunkra, hogy az egyesült Németországot a NATO-ban lássuk. Nem érthetünk egyet az európai erőegyensúly és stabilitás lerombolásával, mely ezen lépésből elkerülhetetlenül következne.” Mihail Gorbacsov

²⁸ Chancellor Helmut Kohl's speech and German reunification. *DW Documentary*. <https://www.youtube.com/watch?v=ZKomTQQ2Jj4> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 10.)

tehát ezen kezdeményekkel érkezett az 1990. május 30-a és június 3-a között lezajlott washingtoni Camp David-i *summitra*. Bár e tárgyalások általánosságban is szívélyes légkörben, a két vezető közt olykor viccelődve zajlottak, a tét igen nagy volt, leginkább Gorbacsov számára. A Szovjetunió elnöke Moszkva és Washington szoros együttműködését hangsúlyozta, de közben arra is igyekezett felhívni a figyelmet, hogy „a változások gyors üteme” Európában a két ország érdekeinek ütközését is okozhatja, „mint amikor az ember gyufát érint egy máglyához”. Megismételte az általa preferált, a „közös európai otthonhoz” kapcsolódó elképzelését, mely szerint a Varsói Szerződés és a NATO először politikai szervezetté alakultak volna át, majd beolvadtak volna az intézményesülő Európai Biztonsági és Együttműködési Konferenciába. A német újraegyesítés kérdésére áttérve Bush ugyanakkor egyértelművé tette, hogy igyekszik „lehorgonyozni Németországot a NATO szövetségében”, mire Gorbacsov így válaszolt: „Őn tengerész [Bush valójában haditengerészeti pilóta volt – KJE], így meg fogja érteni, hogy ha egy horgony jó, akkor két horgony még jobb. Miért ne lehetne [Németország] a Varsói Szerződésben [is]?” Bár a tárgyalásokon részt vevő Jazov marsall jelezte, hogy a katonai vezetés számára Bush felvetése teljességgel elfogadhatatlan, amerikai részről tudatosan kimondatták

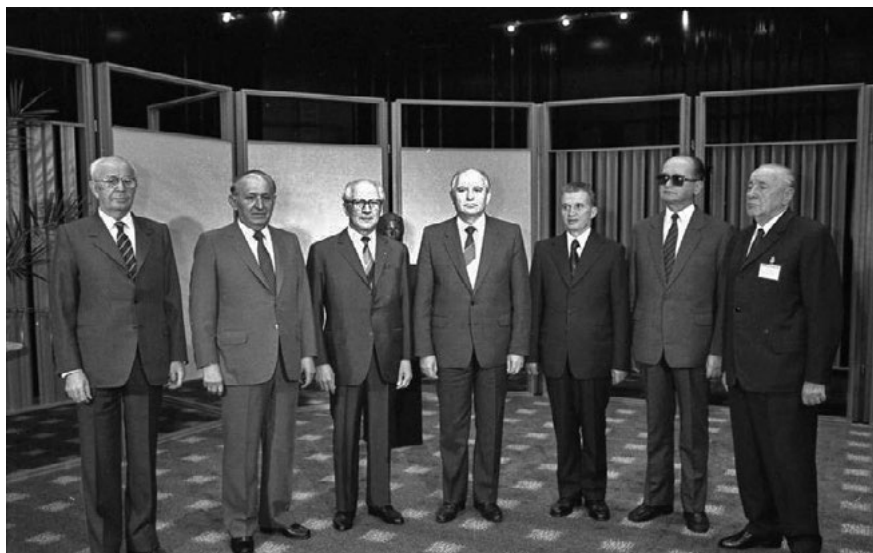
Gorbacsovval, hogy az 1975-ös Helsinki Záróokmány szerint az országok maguk választgatják meg katonai szövetségeseiket, s hogy a németek ilyen irányú döntését a Szovjetunió elfogadná. Mihail Gorbacsov gyakorlatilag két tűz közé szorult, leginkább attól félt, hogy ha a kétoldalú tárgyalások zsákutcába futnak, akkor nem lesz kereskedelmi megállapodás, melyre pedig „kétségbeejtően szüksége” volt. Hogy mennyire „kétségbeejtően”, azt az ekkor párhuzamosan zajló háttértárgyalásokból tudjuk, amelyek során Jevgenyij Primakov²⁹ elismerte, hogy Moszkvának rengeteg külső forrásra van immár szüksége – „Nagyjából 20 milliárd dollárra évente, három évig.”³⁰ Lehet, hogy a tábornokok képtelenek voltak felfogni és elfogadni, de Németország birtoklásának-ellenőrzésének-befolyásolásának kérdése 1990 nyarára másodlagossá vált a húsbavágó gazdasági (és számos egyéb más, de folyamatosan eszkalálódó) probléma mellett, s így Gorbacsov, ha akarta, ha nem, kénytelen volt követő magatartást tanúsítani a globális szupremáciáját immár minden értelemben visszaszerző és érvényesítő Washingtonnal szemben. Mindezek fényében, ha egyetlen mondatban kellene összefoglalni és értékelni a két globális hatalom kapcsolatainak 1985–1990-es időszakát, akkor kijelenthetjük: a Szovjetunió superhatalomként totális vereséget szenvedett.

DIVERGENS MOZGÁSOK A KELETI BLOKKBAN

Az, hogy a Szovjetunió elválasztható-e saját 1945 utáni *de facto* birodalmi létezésétől, 1989-re vált az egyik legfontosabb alapkérdéssé, s ennek megítélése – e sorok írója szerint – Mihail Gorbacsov és környezete egyik legnagyobb tévedésének bizonyult. Az utolsó szovjet pártfőtitkár úgy akarta megmenteni a Szovjetuniót, hogy hajlandó volt annak mind globális, mind regionális befolyását és szerepvállalását jelentősen csökkenteni. A kérdés azonban az volt, hogy Gorbacsovén túl a szovjet hatalmi elit más tagjai és csoportosulásai készek-e elfogadni ezt az új helyzetet, és a tizenhat tagköztársaságban – legfőképpen Oroszországban – élő „szovjet emberek” tudtak-e mit kezdeni vele. Főként azért – s ezt európai szemmel-lélekkel-léttapasztalással igen nehéz felfogni –, mert a Vörös Hadsereg (az ókori Róma légióihoz hasonlóan) a kül- és védelmi politika mellett a belpolitikai erőter közvetlen részét is képezte, s alkalmazására – a keleti blokk *satellit* országaiban éppúgy, mint a Szovjetunióon belül – az SZKP oligarchái a „válságkezelés” direkt eszközeként tekintettek. „A háború a politika folytatása más eszközökkel” – Carl von Clausewitz gondolatával ellentétben a Kreml számára a szovjet *Krasznaja Armija* bevetése a politikai „megoldás” szerves része

²⁹ Primakov, Jevgenyij Makszimovics (1929–2015): orosz politikus, diplomata. 1985 és 1989 között a Világ gazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete (IMEMO) igazgatója. 1991 és 1996 között az orosz hírszerzés vezetője, 1996 és 1998 között Oroszország külügyminisztere, 1998 és 1999 miniszterelnöke.

³⁰ Az 1990. nyári Camp David-i konferencia 20. évfordulójára készült több, korábban titkos, titkosított vagy csak részben publikált dokumentumra épített összefoglaló alapján: Savranskaya, Svetlana – Blanton, Thomas: The Washington/Camp David Summit 1990: From the Secret Soviet, American and German Files. Documents Show Serious Domestic Challenges to Gorbachev; Bush Tries to Help with Trade Agreement, Not Arms Cuts. *National Security Archive Electronic Briefing Book* No. 320., 2010. 06. 13. <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB320/> (Utolsó letöltés: 2021. 05. 01.)

A Varsói Szerződés tagállamainak vezetői – Gustáv Husák (Csehszlovákia), Todor Zsivkov (Bulgária), Erich Honecker (Német Demokratikus Köztársaság), Mihail Gorbacsov (Szovjetunió), Nicolae Ceaușescu (Románia), Wojciech Jaruzelski (Lengyelország) és Kádár János (Magyarország) – a Szervezet Politikai Tanácskozó Testületének (PTT) berlini ülésén, 1987. május 29-én. Fotó: Bundesarchiv / Rainer Mittelstädt

volt: 1953-ban Berlinben éppúgy, mint 1956-ban Budapesten, majd később 1968-ban Prágában, s mint arról lentebb szó lesz, 1991-ben Moszkvában (utóbbi esetben a próbálkozás szintjén). Ha ez az eszköz gyengül, akkor azzal együtt *de facto* a fennálló paradigma gyengül, s a kérdés az lesz, milyen más eszközrendszerrel tartható fenn a bolsevikok diktatúrája.

A keleti blokk országaiban ebben az időszakban már nagyon divergens mozgások zajlottak. Miközben a majd' 38 milliós Lengyel Népköztársaság és az ekkor 10,4 milliós Magyar Népköztársaság, pontosabban az ezeket irányító LEMP és MSZMP kommunista elitje tudatosan liberalizálta saját belpolitikai erőterét, a már Kádár János magyar modelljét is

gyanakvóan-ellenségesen figyelő konzervatív rezsimek mindinkább elutasítónak váltak bármely változással szemben. A lengyel, majd az arra (is) reagáló magyar kerekasztal-tárgyalások, illetve a Tadeusz Mazowiecki vezette új varsói kormány³¹ megalakulása – összeadódva George H. W. Bush a két országban tett látogatásával – feldühítette az amúgyis a taktikai kivárástba merevedett, Mihail Gorbacsov moszkvai bukására és konzervatív visszarendezésre váró Erich Honeckert és Nicolae Ceaușescut. A Varsóból és Budapestről indult, 1989 nyarától Washington által nyíltan támogatott lokális rendszerváltások lehetőségét Moszkva végül nem fékezte, s a berlini fal 1989. novemberi átszakadása után immár a keleti blokk regionális szinten bekövetkező *regime change*-e vált az aktuális, új

valósággá. A Bush-kormányzat „a hidegháborút ott kell befejezni, ahol elkezdődött” gondolata jegyében³² teljes mellszéleséggel a német újraegyesítés ügye mellé állt. A keleti blokk konzervatívjainak reményeivel ellentétben Kelet-Európa sorsát nem egy moszkvai visszarendezés, hanem Bush és Kohl kettőse határozta meg. Kevesebb, mint egy hónappal azután, hogy 1989. október 23-án Magyarországon kikiáltották a köztársaságot, beindult a csehek és szlovákok bársonyos forradalma (1989. november 17.), Bulgáriában pedig a még Kádárnál is tovább regnáló Todor Zsivkov távozott a hatalomból (1989. november 16.). Csak a román diktátor, Nicolae Ceaușescu ragaszkodott körömszakadtáig a hatalomhoz, s e mértéktelen politikai rövidlátásért a „Kárpátok géniusza” 1989 karácsonyán végül az életével fizetett.

1991 folyamán a demokratikusan megválasztott új kelet-európai kormányok – saját szuverenitásigényükből fakadóan – az évtizedekkel korábban a szovjet érdekeknek megfelelően kialakított szövetségi rendszer végső felszámolását sürgették, s 1991. február 25-én Budapesten aláírták a katonai tömböt felszámoló dokumentumot. (A Varsói Szerződés végül 1991. március 31-én szűnt meg létezni.) Nyilvánvaló, hogy mindezen változások, valamint azok tempója alapjaiban sértették a Szovjetunió érdekeit, ám

³¹ Az első, a Varsó melletti Magdalenkában lévő belügyi villában megtartott, 1988. augusztus 31-i kétoldalú, illetve a lengyel katolikus egyház képviselőivel együtt háromoldalú találkozótól indult út így végül az 1989. június 5-i és június 18-i „félíg szabad” választásokhoz vezetett. 1989. július 19-én így, ha egyetlen szavazattöbbséggel is, de elnökké választották Wojciech Jaruzelskit, és miniszterelnökké Czesław Kiszczakot. Utóbbi sikertelen kormányalakítási kísérlete után 1989. augusztus 25-én végül a Szolidaritás jelöltjeként Tadeusz Mazowiecki lehetett az új lengyel kormányfő.

³² George H. W. Bush amerikai elnök szállóigévé vált mondatát Mark Palmer budapesti amerikai nagykövét is idézte egy előadásában 1989. július 22-én, a Moszkvai Állami Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében. In: Barabás János: *Jelentés Mark Palmer moszkvai előadásáról*. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) 4–1000625/6.

Vytautas Landsbergis, a legendás litván Sajüdis egyik alapító-vezetője és Algirdas Brazauskas, a Litván Kommunista Párt utolsó vezetője, az ország miniszterelnök-helyettese 1990 márciusában, Vilniusban. Fotó: Lithuanian Central State Archives / Algirdas Sabaliauskas

Moszkva, pontosabban a gorbacsovi kurzus ekkor már nem volt abban a helyzetben, hogy érdemben befolyásolja az események sodrát. A keleti blokk felbomlásával, Kelet-Európa elvesztésével a Szovjetunió elveszítette azon birodalmi státuszát, mely Sztálin óta a Kreml önmeghatározásának szerves részévé vált. Könnyen belátható, hogy ez mélyen sértette a szovjet katonai vezetés prominenseit éppúgy, mint a „Nagy Honvédő Háború” milliónyi veteránjának lelkét. A 19. századi napóleoni háborúk után rögzült orosz igény a nyugati ütközőállamok és befolyási övezet fenntartására 1991-ben semmivé foszlott, s ez csak tovább rontotta Mihail Gorbacsov amúgyis mind negatívabb megítélését. Természetesen a sorkatonák szülei örültek annak, hogy fiaikat immár nem viszik hosszú időre akár több ezer kilométeres távolságba, ám a nyugatról hazatérő katonák azzal szembesültek, hogy

a gazdasági összeomlás szélén tántorgó hazájuk nem képes sem munkát, sem lakhatást biztosítani számukra. A Vörös Hadsereg európai haderejének kivonása így a legtöbbször számára fájdalmas, frusztráló, részben megalázó élménnyé lett, és a problémák kezelésének egyik lehetséges eszközéből újabb, komplex kihívássá vált.³³

NEMZETI MOZGALMAK A SZOVJETUNIÓN BELÜL - A SZUVERENITÁS IGÉNYÉTŐL AZ ETNIKAI KONFLIKTUSOKIG

A keleti blokkban beinduló lengyel és magyar politikai-társadalmi mozgásokkal nagyjából párhuzamosan a Szovjetunió belül is megjelent a politikai pluralizmus, s azzal párhuzamosan a nemzeti önrendelkezés, a szuverenitás iránti igény. A folyamat 1988 őszen a Baltikumból indult, 1989 tavaszán már Ukrajnát, majd később Moldáviát is felforgatta,

1990 elejére pedig berobbantotta a lefojtott etnikai konfliktusokkal teli Kaukázust. A nemzeti és etnikai forrongás magára Oroszországra is visszahatott, s a hét évtizeden át szovjet vörösbe rejtett orosz patriotizmus és nacionalizmus is újra mind erősebbé vált. Ezek hol közvetlen, hol áttételekkel, de mindenképpen kapcsolt, egymásra is folyamatosan reagáló dinamikája alapjaiban határozta meg a Szovjetunió sorsának alakulását. Az 1939. augusztus 23-án Vjacseszlav Molotov szovjet és Joachim von Ribbentrop német külügyminiszterek által aláírt megállapodás titkos záradékban Sztálinnak odahajított három északi államból eleinte Észtország szerepe volt a meghatározó, lévén 1988. október 2-án az Észt Népfront már megtartotta első kétnapos kongresszusát, majd 1988. november 16-án az Észt Tagköztársaság Legfelsőbb Tanácsa a szuverenitás széleskörű

³³ Nem véletlen, hogy az orosz haderő fejlesztése, illetve a nagyhatalmiság érzetének visszaállítása Vlagyimir Putyin orosz elnök egyik legfontosabb politikai eszköze harminc esztendő távlatából is.

visszaállításának igényét fogadta el, mind a jogrend, mind az erőforrások tekintetében. E két időpont között, 1988 októberében a lett Sajūdis is megtartotta alakuló konferenciáját Vilniusban (ennek vezetője az ikonikus Vytautas Landsbergis professzor lett).³⁴ Néhány hónappal később, 1989. február 16-án lépett a nyilvánosság elé RUKH (eredetileg: Ukrán Népi Mozgalom az Átalakulásért), melyben ekkor az Ukrán Írószövetség tagjai voltak a meghatározóak. 1989. február-márciusban az akkor mintegy 52 milliós Ukrajnában több tízezres tüntetésekre került sor Kijevben és Lvivban; e demonstrációk egyszerre politikai, kulturális és vallási alapúak voltak. A legnagyobb és legnyugatibb szovjet tagköztársaság öntudatra ébredése – mint az a későbbiekben egyértelművé vált – meghatározó erővel bírt a Szovjetunió végső széthullására. Az Emlékezeti Társaság 1989. márciusi kijevi megalakulása után a sztálinizmus bűneinek kérdése is újra napirendre került, ám a központi hatalom a nyilvános megmozdulásokra ekkor még erővel és letartóztatásokkal reagált. Egyértelmű, hogy történelmileg tekintve a Baltikumban sokkal meghatározóbb volt az oroszától eltérő önálló fejlődés, ám Ukrajna súlya megkérdőjelezhetetlen, lévén a második legnépesebb tagköztársaságként az Oroszország leszámításával nagyjából 140 milliós lakosság 37%-át adta. Inverz logikát alkalmazva azt a kérdést is feltehetjük,

hogy ha a kezdetektől (gondoljunk itt akár a Kijevi Ruszra) azonos, vagy nagyban hasonló fejlődésű Ukrajna el- és ki akart szakadni a cáriból bolsevikká lett Oroszország létrehívta Szovjetunióból, mi tartotta volna bent a többieket? A központi hatalommal, tehát Moszkvával szembeni megerősödést a gorbacsovi demokratizáció és decentralizáció – akarva-akaratlan – csak tovább erősítette.

1989. március-áprilisban 1917 óta először volt lehetséges pártonkívüli, kvázi független jelöltekre szavazni az újonnan kialakított Népi Küldöttek Kongresszusába (NKK). Bár az 5704 jelölt 85%-a továbbra is alapvetően az SZKP tagja volt, a 2500 fős testületbe végül 300-nál több párton kívüli került be – köztük természetesen Borisz Jelcin, illetve az Amerikából hazatért Andrej Szaharov.³⁵ Igaz, hogy az 1989. május 25-e és június 9-e között lezajlott NKK-kongresszuson a keményvonalasok voltak túlsúlyban, ám az élő tévéközvetítésben az egész ország láthatta a reformerek küzdelmét, így népszerűségük és támogatottságuk minden korábbihoz képest megugrott. Az események illetően alakulását érzékelve 1989. június 7-én létrejött a Jelcin nevével fémjelezett Interregionális Küldöttek Csoportja, mely június végén 316 NKK-s képviselő részvételével megerősítette saját vezetőségét. Innentől *de facto* adott volt egy mind a bolsevik párttal, mind

Gorbacsoval szembehelyezkedő, a nyilvánosságnak köszönhetően egyre befolyásosabb politikai alakulat. 1989 őszének közepére a hatalmi tér belső dinamikája jelentősen megváltozott, így október 25-én a Legfelső Tanács megszavazta, hogy az SZKP számára biztosított helyeket a választásokon töröljék, majd 1989. december 12-25-i ülészakán a Legfelső Tanács – Gorbacsov tiltakozása ellenére – jóváhagyta, hogy a tagköztársaságok maguk választassák meg legfőbb vezetőiket (is). Az események irányítását mindjobban elveszítő Mihail Gorbacsov 1990. február 7-én elfogadtatta az SZKP KB-val, hogy a párt mondjon le kizárólagos politikai szerepéről, aminek hatására az 1990 folyamán kiírt tagköztársasági (s mindinkább tudatosan nemzeti) választásokon az SZKP hat tagköztársaságban alulmaradt a helyi demokratikus és/vagy nemzeti erőkkel szemben. Tavasszal Litvániában a Sajūdis, Moldovában a Népfront, Észtországban az Észt Népfront, Lettországon a Lett Népfront, nyáron Örményországban a Pánörmény Nemzeti Mozgalom, októberben pedig Grúziában a Kerekasztal – Szabad Grúzia nyert. Mint arra korábban már utaltam, ugyanebben az évben immár véres etnikai összezapásokra is sor került: miután 1990. január 9-én Örményországban a parlament a Hegyi-Karabahhal való egyesülésről döntött, négy nappal később, január 13-án Azerbajdzsánban zavargások

³⁴ Landsbergis, Vytautas (1932): litván zenetudós, politikus. 1978 és 1990 között a Litván Konzervatórium és a Vilniusi Pedagógiai Egyetem professzora. 1988-ban a Sajūdis politikai mozgalom alapítója. 1990 és 1992 között a Litván Legfelsőbb Tanács elnöke, e minőségében nagy szerepe volt a függetlenség újbóli kivívásában. 2004 és 2014 között európai parlamenti képviselő.

³⁵ Szaharov, Andrej Dmitrijevič (1921–1989): orosz fizikus. A '40-es évek második felétől 1953-ig dolgozott a hidrogénbomba előállításán. 1968-tól határozottan felemelte szavát az emberi jogok és a béke érdekében. 1975-ben tevékenységéért Nobel-békedíjat kapott, ám annak átvételére nem utazhatott ki. 1979-ben kifejezte ellenérzését az afganisztáni bevonulása miatt, ezért a következő évben Gorkijba száműzték. Csak 1986-ban térhetett vissza Moszkvába, ettől kezdve az ellenzék egyik fontos képviselője. 1988-ban az Egyesült Államokban találkozott Ronald Reagan elnökkel. 1989-ben a Népi Küldöttek Kongresszusának tagjává választották.

törtek ki, melyek örményellenes pogrommá fajultak. Kevesen sejtették, hogy „Baku fekete januárja” (melyben a vérengzéseknek végül a Vörös Hadsereg 25.000 katonája vetett véget, elfoglalva az azeri fővárost) egy olyan konfliktus kezdetét jelzi, mely harminc esztendővel később is háborút szül. Később, 1990 júniusában Kirgizisztán második legnagyobb városában, Oshban is véres összecsapásokra került sor a kirgizek és az üzbégek, illetve az őket tömörítő szerveződések között. Az erőszakos cselekményeknek több mint 300 halottja volt.

1990 közepére így a Szovjetunió már sem kívül, sem belül nem volt azonos azzal, ami a legtöbünk fejében a vörös cárok birodalmával kapcsolatban rögzült. Ahogy Gorbacsov hatalmi státusza – befolyása, ereje, tekintélye – sem volt azonos saját 1987–88-as pozíciójával: immár nemcsak a reformjaival és külpolitikájával elégedetlen keményvonalasokkal vagy a saját útját követő Borisz Jelcinnel, de a tagköztársaságok szuverenitását felkaroló új vezetőkkel is szembekerült. Utóbbi tekintve, Leonyid Kravcsuk³⁶ 1990. július 23-i megválasztása az ukrán, valamint Sztanyiszlav Suskevics³⁷ 1990. július 27-i megválasztása a fehérorosz Legfelsőbb Tanács élére meghatározó következményekkel bírt a Szovjetunió sorsának végkifejletét tekintve.

A JELCIN-EFFEKTUS

Elválva az e tanulmány kereteit messze meghaladó volumenű és spektrumú nemzetiségi és

etnikai konfliktusok kronologikus áttekintésétől, térjünk át arra a személyre, aki nélkül talán Szovjet-Oroszország történelme is másképpen alakul. A nagyszülei révén kulák családból származó Borisz Jelcin 1960-ban lépett be a pártba, s hamarosan a hruscsovi panelprogram helyi megvalósításának kulcsfigurája lett. Ajánló, s egyben pártbéli próbaévének értékelői már ekkor kiemelték, hogy túlzottan is őszinte, nyers, s nem riad vissza az alárendeltekkel szembeni durvaságtól. Az Építkezési Kombinátban elért eredményei azonban így is hamarosan felkeltették Jakou Riabov, Szverdlovszk első titkárának figyelmét, aki körzete építésügyeinek felelősévé tette, egyszersmind politikailag-hatalomtechnikailag edukálta a mindenki által túlzottan is ambiciózusnak és karrieristának tartott fiatalembert. A barátivá is vált munkakapcsolat fejlődésének eredményeképpen Riabov 1976-ban eredetileg kijelölt utóda helyett Jelcint ajánlotta a maga helyére. Amikor az őt Moszkvába hívó Leonyid Brezsnyev megkérdezte, miért Jelcint ajánlja, Riabov annak határozott akaratát, illetve a más vezetők feletti autoritását emelte ki. Kijelenthetjük tehát, hogy karakterét, képességeit és ambícióit tekintve Jelcin már majd egy évtizeddel Mihail Gorbacsov fellépése előtt alapvetően azonos volt azzal a nagyratörő politikussal, aki hajlandó és képes volt Jurij Andropov néhai pártfogoltját kihívni. A ranglétrán feljebb lépve Jelcinnek volt még mit tanulnia annak sajátos működéséről, illetve az abban kialakított egyszerre oligarchikus és bürokratikus rendről, ám ő gyorsan

Borisz Jelcin, akinek fellépése nélkül talán egész Szovjet-Oroszország történelme másképpen alakul. Fotó: Kremlin.ru

adaptálódott mindezekhez, s hamarosan sokak számára ismertté és egyértelművé vált eltökéltsége, határozottsága. Visszaemlékezések szerint a kockázatvállalástól sem riadt meg, s az 1970-es évek végére már számos alkalommal fogalmazott meg kritikát, például a tervutasításos gazdaságirányítás merevségével és hiányosságaival kapcsolatban. Az 1980-as évek elejére egyértelművé vált, hogy a fennálló szabályrendszerben Jelcin konformizmusa csak addig tart, ameddig azt saját érdekei diktálják. Újdonságot jelentett az is, hogy – ebben is évekkel megelőzve Gorbacsovot – hajlandó és képes volt nagy tömegek előtt, előre megírt szöveg nélkül, spontán beszélni, a tömegeből hozzá érkező kérdésekre válaszolni, akár úgy, hogy mindezt a körzetében élőben közvetítette a televízió.

Gorbacsov 1985. márciusi megválasztásának idején Jelcin már közismert, sikeres, szovjet

³⁶ Kravcsuk, Leonyid Makarovics (1934): ukrán politikus. 1988 és 1990 között az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja, 1991 és 1994 között Ukrajna elnöke.

³⁷ Suskevics, Sztanyiszlav Sztanyiszlavovics (1934): fehérorosz fizikus, politikus. 1991 és 1994 között a Belarusz Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának elnöke. Leváltása után az Alekszandr Lukasenka elnök elleni ellenzék egyik fontos alakja.

mércével mérve körzetében népszerű politikus volt, így a reformirányvonal megvalósításához megbízható embereket kereső tanácsadók őt is javasolták Moszkvában. (Igaz, Gorbacsov későbbi visszaemlékezése szerint Nyikolaj Rizskov³⁸ már ekkor figyelmeztette őt, hogy Jelcinnel még baj lesz). Végül Jegor Ligacsov,³⁹ az új hatalmi szerkezetben az SZKP második embere ment Jelcinhez, egyértelművé téve, hogy bár Jelcin korábban már kétszer nemet mondott Moszkvának, most a „nyet” a teljes hatalomvesztést jelentené. Az ekként nem éppen jó szájjal indult moszkvai meghívás valóságán azután sokat lendített, hogy pár hónappal később Gorbacsov Borisz Jelcint helyezte az akkor majd 9 milliós birodalmi központ, Moszkva élére. Az ezzel párhuzamosan KB-titkári tisztes is betöltő Jelcint Gorbacsov az SZKP 1986. februári XXVII. kongresszusán tovább erősítette, s a Politikai Bizottság póttagja lett. A főtitkár ezzel a lépésével saját pozícióját akarta megerősíteni, de ez hamarosan illúzióknak bizonyult: Borisz Jelcin konfrontatív természetéből fakadóan ugyanis számos konfliktust generált a „régigárda” tagjaival. Ez elvben akár szolgálhatta volna Mihail Gorbacsov személyes érdekeit is, hiszen megosztotta a párt konzervatívjainak figyelmét, ám hamarosan Ligacsov és maga Gorbacsov is úgy látták, Jelcin újra és újra túl messzire megy. Végül magára hagyták őt, s szemlélőként várták Jelcin és az általa felbosszantott bolsevik bojárok harcainak végeredményét. Reakcióként Jelcin 1987-ben egyszerre fenyegetett

párttiszségeiről való lemondással, s kezdte támadni magát Gorbacsovot. Ha a Szovjetunió és annak belpolitikai erőtere (a maga sajátos szabályrendszerével) még azonos lett volna azzal, ami 1917 óta a benne élő, általa irányított százmilliók sorsát meghatározza, akkor ez egy karrier gyors végét jelentette volna. Ekkor azonban ez már nem pontosan így történt.

1987. november 7-én Jelcin a Vörös téri parádé páholyából került kórházba súlyos szívproblémákkal, ahonnan nyugtatókkal teletömve ment az ügyét kivizsgáló pártvezetők elé, ahol „bűneinek” felsorolása után elismerte hibáját és felelősségét, ezt követően építőipari, tehát politikailag jelentéktelen pozícióba helyezték. Megaláztatása, s ellenfelei minden káröröme ellenére Jelcin éppúgy nem vált száműzötté és elfelejtetté, ahogy Gorbacsov nem engedte őt a politikától végleg visszavonulni. 1988 júniusának végén az SZKP XIX. országos pártkonferenciáján Jelcin visszatért, és a televízió élő közvetítésében (mely az első ilyen volt a maga nemében) hozta szóba saját politikai rehabilitációjának kérdését. Bár erre nem került sor, maga a nyilvános felszólalás és ellenvélemény megfogalmazásának ténye totális újdonságot jelentett: Borisz Jelcin a gorbacsovi *glasznosztyot* használta fel saját hangjának hallatására, s az emberek szimpátiájának elnyerésére. Az elsőprő erejű pozitív visszajelzések nyomán Jelcin tudatosan nyitott a tömegrendezvények felé, s a populizmus erejét is kiaknázva kezdte véglegesíteni saját politikai *personáját*. Az igen kevésbé művelt, sok szempontból

nagyon is tipikus szovjet vezetőből akarata és intuíciója végül megformálta azt az embert, aki 1989 tavaszán bekerült a Népi Küldöttek Kongresszusába, majd az év nyarán társaival létrehívta az Interregionális Küldöttek Csoportját. Amikor 1990. május 29-én Jelcint Mihail Gorbacsov határozott kérése ellenében az Orosz Legfelső Tanács élére választották, egyértelművé vált, hogy a valahai szverdlovski első titkár olyannyira megerősödött, hogy sem Gorbacsovra, sem az SZKP-ra nincsen már igazán szüksége. Amikor 1990. július 12-én Borisz Jelcin drámai beszédben lemondott párttagságáról, s kamerák kereszttüzeben látványosan kivonult – egy pillanattal korábban még – párttársai gyűléséről, mindenki számára világossá lett, hogy személyében direkt alternatíva épült fel mind Mihail Gorbacsovval, mind pedig a szovjet rendszerrel szemben. Lehet, hogy a visszaemlékezéseknek megfelelően Jelcinnek valódi fizikai fájdalmat okozott a saját pártjával való szakítás, ám döntését visszamenőleg is igazolta, amikor tizenegy hónap múlva, 1991. június 12-én Nyikolaj Rizskovval szemben őt választották Oroszország elnökévé. Az elkövetkezendő hat hónap történéseit immár nem Mihail Gorbacsov, hanem Borisz Jelcin határozta meg.

EGY „NAGYON IS OROSZ” PUCCS

A Szovjetunió összeomlásának és széthullásának végjátékát az 1991. augusztus 18–21-i puccs jelentette, amikor is a Mihail Gorbacsov intézkedéseivel

³⁸ Rizskov, Nyikolaj Ivanovics (1929): orosz politikus. 1982 és 1985 között az SZKP KB titkára, 1985 és 1990 között a Politbúro tagja, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöke. Az 1991-es elnökválasztáson Borisz Jelcin mögött a második helyen végzett.

³⁹ Ligacsov, Jegor (1921–2021): orosz politikus. 1985 és 1990 között az SZKP Politbúro tagja. 1990-ben elindult a pártfőtitkári pozícióért, de vereséget szenvedett Mihail Gorbacsovtól.

szemben immár ellenséges szovjet vezetők végül nyílt cselekvésre szánták el magukat. Bár lépésük közvetlen apropóját az adta, hogy elnökként Gorbacsov 1991. augusztus 20-ára tűzte ki az általa szorgalmazott, a Szovjetuniót átalakító új, lazább társulási szerződés aláírását, döntésüket az is befolyásolhatta, hogy július 29-én Gorbacsov, Jelcin és a kazah elnök Nurszultan Nazarbajev megbeszélésein felmerült a keményvonalasok – így Valentyin Pavlov miniszterelnök, Dimitrij Jazov védelmi miniszter és Vlagyimir Krjucskov, a KGB feje és mások – leváltása, eltávolítása. E szempontból tekintve, az olykor tévesen Gennagyij Janajev alelnök nevével fémjelzett összeesküvésben, Krjucskov és Jazov, társaikkal együtt, nemcsak a Szovjetuniót akarták megmenteni Gorbacsovtól, de egyszersmind saját hatalmi státuszukat is.

Miközben 1991. augusztus 18-án Gorbacsov Moszkvát hátrahagyva a Krímbe repült, hogy foroszi nyaralójában a családjával pihenjen, a puccs résztvevői maguk is a Krímbe mentek, ahol a KGB egyik védett házában találkoztak. A helyzet abszurditását mi sem mutatja jobban, mint hogy éppen ekkor Vlagyimir Krjucskov magától Gorbacsovtól kapott telefonhívást, aki azt közölte vele: Jack F. Matlock moszkvai amerikai nagykövet (nem mellékesen korábban Ronald Reagan nemzetbiztonsági tanácsadója) egy, a személye ellen készülő puccsra figyelmeztette őt. Krjucskov természetesen igyekezett megnyugtató Gorbacsovot, hogy semmi ilyenről nincs tudomása, majd beszélgetésük után azonnal utasítást adott embereinek a foroszi ház kommunikációs vonalainak elnémítására, s ezzel a gyakorlatban is megkezdődött

az utóbb a „nyolcak bandája-ként” leírt összeesküvők akciója. Közülük négyen Foroszra mentek, s a helyszínen megpróbálták a Szovjetunió elnökét rákényszeríteni, hogy maga rendeljen el rendkívüli állapotot, vagy írja alá lemondását, s adja át a hatalmat, erre azonban Gorbacsov nyilvánvaló fenyegetettsége ellenére sem volt hajlandó.

Másnap, augusztus 19-én hajnalban azután az állami rádióban bejelentették a hírt, miszerint Gorbacsov megromlott egészségi állapota miatt nem tudja a továbbiakban ellátni elnöki feladatait, s ezért az alkotmány értelmében Gennagyij Janajev alelnök veszi át a Szovjetunió vezetését. A Szovjetunió több területén, így magában Moszkvában is, rendkívüli állapotot hirdettek ki, a hatalmat pedig a Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága vette át. A „nyolcak” számára innentől az volt a kérdés, képesek-e a lakosság passzív tudomásulvétele mellett elnyerni a hatalmi elit más aktorainak belegyezését és támogatását. Miközben Jazov marsall a maga részéről már reggel hat órakor eligazítást tartott a Vörös Hadsereg tábornokainak, az új nap baljós hírére ébredő Borisz Jelcint és környezetét igencsak váratlanul érték az események. Jelcin „kiiktatására” a még 1974-ben Jurij Andropov döntése nyomán létrehívott KGB-s elitalakulatot, a Spetsgruppá A-t (népszerű néven Alpha Group) küldték, az egység emberei körülvették a Moszkva környéki villát, de a döntéshozók végül nem tudtak/mertek/akartak parancsot adni konvojának fegyverrel való feltartóztatására. Krjucskovék határozatlansága – mely visszatekintve az egyik legmeghatározóbb ballépésnek bizonyult – alkalmat

adott Jelcinnek, hogy testőrei védelmében Moszkvába menjen, s összehívja az Orosz Föderáció Legfelsőbb Tanácsának rendkívüli ülését, egyszersmind az eseményekre aktívan reagáló, felbolydult tömeg élére, s ugyanennyire a nemzetközi sajtó nyilvánosságára is álljon. Ezzel az események direkt irányítása, illetve az információáramlás ellenőrzése gyakorlatilag kicsúszott a Gorbacsov ellen fordult katonai és KGB-s elit kezéből. Miközben a szovjet média televízió- és rádióadásában immár végtelenítve szólt Csajkovszkij örökbecsű darabja, a *Hattyúk tava*, a puccsisták generálta új helyzetben a szovjet rendszer erős emberei – politikusok, katonák és titkosszolgálati vezetők – mind azt igyekeztek kitalálni, hogy kinek az oldalára álljanak.

Az első pillantásra bináris problémának tűnő dilemma Jelcin évek óta mindinkább emelkedő csillaga miatt valójában három alternatívát kínált: Gorbacsov reinstituálása és az általa preferált új föderáció kialakítása; a Szovjetunió fenntartása, Gorbacsov kiiktatásával; illetve a Független Államok Közösségének létrehívása, de Gorbacsov nélkül, az élén potenciálisan Borisz Jelcinnel. A puccs egyetlen, a végtelig kiélezett pontba fókuszálta az általam e tanulmány kereteiben vizsgált, kumulált és összeadódó problémák, kérdések és kihívások zömét. Lehet, hogy e „nagyon is orosz puccs” vezetői úgy hitték (s utólag is ezt állították), hogy akciójukkal a Szovjetuniót igyekeznek megmenteni a küszöbön álló katasztrófától, valójában azonban döntéseikkel felgyorsították annak végső összeomlását.

Borisz Jelcin 1991. augusztus 22-én, a moszkvai puccs bukása után, az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság Szovjetek Háza közelében. Fotó: Kremlin.ru

Amikor Jelcin környezetéből Viktor Ivanenko, az oroszországi KGB feje felhívta saját szervezeti elöljáróját, Krjucskovot, jelezve, hogy a moszkvai emberek tömegén át az orosz törvényhozás épületéhez, a Fehér Házhhoz küldött tankokkal túl sokat kockáztat, a KGB feje így felelt: „a történelem lesz a bíránk”, s azzal letette a kagylót. Van valami döbbenetes abban, hogy a világ legsikeresebb titkoszolgálata fejének fókuszát továbbra is mennyire Gorbacsov jelentette (ironikusan meg is jegyezte, hogy miatta biztosan nem lesznek tömegek az utcán), s hogy e krízishelyzetben mennyire elveszítette valóságérzékelését. A puccsisták egy letűnt korszak eszközrendszerét erőltették egy olyan új világban, ahol azok már nem működtek. Nehéz, ha nem éppen lehetetlen megmondani, pontosan melyik volt az az év, melyben az összeadódó komplex folyamatok eredményeként maga a fennálló rend belső

logikája is végleg megváltozott, ám az bizonyos, hogy Jazovék vagy nem látták és nem értették, vagy látták ugyan, de képtelenek voltak elfogadni az aktuális valóságot. Az is meglepő, hogy a közismerten impulzív, lobbanékony és erőszakos természetű, akaratos és sok szempontból karakán Jelcint mennyire alábecsülték, pedig karrierje során bizonyította, hogy nem riad vissza a személyes kockázatvállalástól. Így lehetett, hogy Jelcin saját ostromlott épületéből az utcára menve testőrei gyűrűjében egy tankra mászva olvasta fel az orosz és szovjet emberekhez, valamint a globális médianyilvánossághoz szóló üzenetét, melyben arra hívta fel „a katonákat és minden hazafit, hogy ne vegyenek részt ebben a reakciós, kormányellenes puccsban”.⁴⁰

Bár a történelmi visszatekintések fókuszában máig az 1991. augusztus 18-a óta Foroszban fogva tartott Mihail Gorbacsov

személye állt, a puccs innentől valójában Borisz Jelcincről szólt, lévén személye és fellépése érdemi és pozitív alternatívát jelentett mind Gorbacsoval, mind az ellene törvénytelenül fellépőkkel szemben. Miközben Jelcin proklamációjára reagálva a Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága sajtótájékoztatót volt kénytelen tartani, Gorbacsov pedig nyaralójában készített az egészségi állapotáról szóló dezinformációt cáfoló felvételt (melyet végül aztán mégsem tudtak kijuttatni), a Fehér Ház blokádjára küldött erők feje, Alekszandr Lebegy tábornok⁴¹ és Jelcin között egyfajta dialógus indult el. Ezt azért fontos kiemelnünk, mert a Jelcin által mozgósított, zömében fiatalokból álló tömeg, mely autókból, teherkocsikból, sőt állítólag villamoskocsikból emelt barikádot a tankok ellenében, másokat is gondolkodóba ejtett. Amikor a fővárosban kifejlő eseményeket látva Jevgenyij Saposnyikov, a szovjet légierő feje megkérdezte Pavel Gracsovot, a légideszantosok tábornokát, hogy hajlandó lenne-e ebben a helyzetben saját embereit ostromra vezényelni, ő hevesen azt válaszolta, inkább szétlővi a saját fejét. Erre Saposnyikov nyugtatónak azt reagálta, hogy azzal talán még várjon, inkább jelezzék Jazovék felé, hogy ha nem vonják vissza a Moszkvába rendelt erőket, ők ellenük fordulnak. Lebegy későbbi visszaemlékezése szerint Gracsoval lefolytatott hasonló beszélgetésében számára, a Fehér Ház épületénél fegyveres blokád kialakító páncélosok parancsnokaként az

⁴⁰ A Very Russian Coup... i. m. 1998.

⁴¹ Lebegy, Alekszandr Ivanovics (1950–2002): orosz katona, politikus. 1981–82-ben részt vett az afganisztáni háborúban. 1991-ben egy moszkvai különleges egység parancsnokaként tagadta meg a Jelcinek elleni fellépésre vonatkozó parancsot. Később komoly szerepe volt a transznizisztiai és csecsen válság időleges megoldásában. Az 1996-os elnökválasztáson a harmadik helyen végzett, ezután az Orosz Biztonsági Tanács vezetőjeként, majd Krasznojarszk kormányzójaként tevékenykedett.

volt a fő kérdés, pontosan mi az ő szerepe, őt vagy ítéletvégrehajtó.

Mindezekkel egyidőben, miután Valentyin Varennikov tábornok⁴² (az afganisztáni háború egyik tervezője és kivitelezője) hiába sürgette Kijevből összeesküvő társait, hogy lépjenek gyorsan és határozottan, végül maga is Moszkvába repült, s így augusztus 19-éről 20-ra virradóra eldőlt, hogy az orosz parlament épületét megostromolják, és fegyverrel veszik be. Bár a reggeli eligazításon Lebegy megpróbálta egyértelművé tenni, hogy mivel a környéken nagyjából százezres tömeg tartózkodik, a Fehér Házat pedig a fegyverrel is rendelkező védők barikáddal vették körül, az ostrom során hatalmas vérfürdővel kell számolni, Varennikov közbevágva rendre utasította. Pedig leginkább neki kellett volna tudnia, hogy egyrészt a helyszínen lévő parancsnokok információit nem lehet figyelmen kívül hagyni; másrészt, hogy a hároméves sorkatonai szolgálat, valamint az évtizedig húzódott afganisztáni háború miatt Moszkva tele van kiképzett, potenciálisan harcedzett fiatalokkal. E szomorú végjáték végkifejletét azután a Saposnyikov–Gracsov–Lebegy hármas Dimitrij Jazov parancsaival való immár nyílt és egyértelmű szembeszegülése pecsételte meg. A „nyolcak bandája” akkor fogyott ki az eszközökből, amikor a KGB részéről felvonuló Alpha Group egységeinek parancsnokai is sorra jelezték, hogy nem fognak Krjucskovék ostromparancsának engedelmesskedni. 1991. augusztus 21-én reggel Jazov marsall felhívta Krjucskovot, jelezve, hogy kiszáll, s reggel hatkor a

Borisz Jelcin Oroszország, Leonyid Kravcsuk Ukrajna elnöke és Sztanyiszlav Suskevics, a Belarusz Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának elnökének találkozója Belavezszkaja Pucscsában, 1991. december 8-án. Az itt kötött megállapodás megszüntette a Szovjetuniót, és létrehozta a Független Államok Közösségét. Fotó: RIA Novosti archive / Yuriy Ivanov, 37986-os számú kép.

moszkvai parlamentet körülvevő tankok a blokádot megbontva visszaindultak állomáshelyeikre. A tankok némelyikén még ott lobogott az orosz trikolór, míg mások oldalára a hálás tömeg írta fel nagybetűkkel: „Köszönjük, gyerekek!”. Ezzel a puccs gyakorlatilag véget ért, de a legabszurdabb rész még hátra volt, ugyanis a puccs szervezőinek egy része a Krímbe utazott Gorbacsovhoz, s ott az ő kezébe adták sorsukat. Amikor az eredetileg Gorbacsov megsegítésére érkező orosz alelnök, Alekszander Ruckoj Foroszba ért, meglepődve tapasztalta, hogy a villát ismét Gorbacsov saját emberei ellenőrzik. Miközben Mihail Gorbacsovot 1991. augusztus 22-én repülővel Moszkvába vitték, Borisz Pugo belügyminiszter öngyilkos lett, a többiek pedig másnap elfogták. Néhány nappal később, annak

ellenére, hogy nem vádolták meg a puccskísérletben való részvétellel, Szergej Ahromejev marsall, Mihail Gorbacsov elnök vezető katonai tanácsadója a Kremlben felakasztotta magát.

Az alig néhány napos puccskísérlet volt az utolsó lökés ahhoz, hogy a vörös cárok és bojárok birodalma magába roskadjon: 1991 nyarának végén azon eszközök mondtak csődöt, melyekkel *anno* létrehívták a bolsevik államot. 1991. augusztus 29-én az alig napokkal korábban még tankok blokádja alatt álló Orosz Legfelső Tanácsban Jelcin vezetésével felfüggesztették az SZKP működését Oroszországban. Bár 1991. szeptember 5-én Gorbacsov utolsó utáni kétségbeesett kísérletként még megalakította a Szovjetunió Államtanácsát, ennek már semmi

⁴² Varennikov, Valentin Ivanovics (1923–2009): orosz katona, politikus. Az afganisztáni háború egyik tervezője, a szovjet védelmi miniszter személyes képviselője Kabulban. A puccskísérlet bukása után hazaárulás miatt bíróság elé állították, ám 1994-ben felmentették a vádak alól. 1995 után a Kommunista Párt képviselőjeként lett az orosz parlament tagja.

valódi jelentősége vagy realitása nem volt. Nemcsak azért, mert a puccs politikailag nivellálta Gorbacsovot, hanem mert az évek óta tartó nemzeti-etnikai ébredést és az ahhoz kapcsolódó szuverenitási igényt immár semmi nem korlátozhatta. Miután 1991. december 1-jén Ukrajnában újabb népszavazás erősítette meg a függetlenség igényét, december 8-án a fehéroroszországi Belavezszkaja Puscsában Sztanyiszlav Suskevics, Leonyid Kravcsuk és Borisz Jelcin titkos találkozáson döntött a szovjetek uniójának felszámolásáról: a belavezszai megállapodásban megszűntnek nyilvánították a Szovjetuniót, és létrehívták a Független Államok Közösségét. Az orosz Legfelső Tanács négy nappal később ratifikálta mindezt, elutasítva a Szovjetuniót 1922-ben létrehívó szerződést, egyben visszahívva az orosz képviselőket minden szovjet szervezetből. 1991. december 21-én a kazahsztáni Alma-Atában a volt szovjet tagköztársaságokból tizenegy aláírta a Független Államok Közösségének megalakításáról szóló egyezményt, mellyel a Szovjetunió gyakorlatilag megszűnt. 1991. december 25-ének estéjén Mihail Szergejevics Gorbacsov, a Szovjetunió első és egyben utolsó elnöke nyilvános búcsúbeszédet mondott, majd végleg elhagyta a Kremlt. Az eseményről készült

felvételeken már nyilvános leköszönése és búcsúbeszéde után a végletekig feszült és felindult Gorbacsov sarokban álló íróasztala mögött ül, mappába hajtja az előre megírt szöveget, miközben bizalmi embere, külpolitikai tanácsadója, Anatolij Csernajejev szemében könnyek ülnek. Így szállt alá a sírba mindaz, amit Lenin, Trockij, Dzerzsinszkij és társaik a puskák szuronyával kényszerítettek egybe, s amit Sztálin és utódai a nukleáris holokauszt árán is védeni akartak.

A Szekfű Gyula negatív víziójában öröknek tűnő birodalom a bolsevik forradalom kitörésétől számítva 74, a szabad köztársaságok szövetségbe forrásától alig 69 esztendőtt élt meg. A szovjet típusú kommunizmus totális vereségét, mint láttuk, számos, részben egymásra halmozódó, de mindenképpen összeadódó probléma okozta, s nem valamely előre megjósolható, visszafordíthatatlan hanyatlás, vagy az USA globális külpolitikai nyomása, vagy e kettő összeadódása. Már a brezsnyevi stagnálás időszakában érdemben megkezdődhetett volna a hadi kiadások csökkentése, a gazdaság átalakítása, modernizálása. A világ legnagyobb olajkitermelőjének és gázexportőrének sokkalta jobban kellett volna sáfárkodnia saját energiakincseivel, még akár szövetségesei rovására is.

A részszuverenitások erősítésével, az elérhető jólét, az életszínvonal lassú, de folyamatos emelésével a tagköztársaságokat és lakóikat érdekeltté lehetett volna tenni a Szovjetunió hosszú távú fenntartásában. Talán még bizonyos fokú társadalmi (és nem politikai!) liberalizálást is elbírt volna egy lassan, de biztosan új paradigma eszközrendszerének biztonságába helyezkedő rendszer.

Mindez azonban utópia, merthogy az általunk történelemként megélt valóságban semmi sem így történt, hanem úgy, ahogy fentebb részletesen számba vettük. Az 1970-es években beálló gazdasági stagnálás, az elhúzódó afganisztáni háború, a reaganeri erőpolitika és a fegyverkezési verseny amerikai túlpörgetése, a gorbacsovi reformok általános kudarca, a keleti blokk Magyarország és Lengyelország vezette demokratizálódása, majd regionálisan bekövetkezett rendszerváltása, a Szovjetunió belüli tagköztársaságok nemzettudatának újraébredése és mind eltökéltebb szuverenitási igénye, Jelcin és Gorbacsov egyszerre személyes, majd koncepcionális párharca, s végül a keményvonalasok puccskísérlete voltak azok a tényezők, melyek lerombolták a Szovjetuniót.